

تأثیر انقلاب اسلامی بر وضعیت موجود و آینده عربستان (با تأکید بر گنگره حج)

محمدجعفر جوادی ارجمند^۱

چکیده

پیروزی انقلاب اسلامی ایران و تشکیل نظام جمهوری اسلامی، قدرت منطقه‌ای و بین‌المللی ایران را در مقایسه با دوره پهلوی، دچار تحول و تغییر کرد. ایران و عربستان دو قدرت مهم جهان اسلام، و اثرگذار بر فضای نظام بین‌الملل اند. یکی از کارویژه‌های مهم نظام جمهوری اسلامی ایران در سطح جهان، تحقق امت واحده اسلامی^۲ است. همچنین کارویژه اساسی گنگره حج هم، تحقق امت واحده اسلامی است. بنابراین، سؤال اصلی این پژوهش بدین صورت است که سازوکارهای ج.ا. ایران برای تحقق اهداف مهم گنگره حج (وحدت جهان اسلام در قالب امت واحده اسلامی) در وضعیت روابط ایران و عربستان چیست؟ در پاسخ این مسئله مطرح شده است که به‌کارگیری هرچه‌بهتر قدرت نرم و الهام‌بخشی ج.ا. ایران در

---

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه تهران.

۲. قانون اساسی، جمهوری اسلامی ایران، اصل ۱۱.

فضای منطقه‌ای و جهانی، به وحدت جهان اسلام و همچنین توسعه مناسبات با عربستان، کمک شایانی می‌کند. یافته‌های پژوهش، حاکی از این است که گسترش و تعمیق دیپلماسی وحدت اسلامی، در روابط منطقه‌ای و جهانی، به تحقق هدف اساسی حج که تحقق امت واحد اسلامی، است کمک خواهد کرد.

واژه‌های کلیدی: انقلاب اسلامی ایران، گنگره حج، قدرت نرم و الهام‌بخشی ایران، وحدت جهان اسلام، عربستان.

مقدمه

اعتبار هر کشوری در صحنه بین‌المللی، به‌طور مستقیم و انکارناپذیری با جایگاهش در بطن الگوهای توزیع توانمندی بستگی دارد. در کنار این مهم، باید به واقعیت دیگری نیز توجه کرد و آن اینکه موقعیت بازیگران، به شدت پویا و سیال است. اعتبار است که حجم نفوذگذاری را معین می‌کند و آن‌هم برخاسته از فضایی است که اشغال می‌شود. مؤلفه‌های متعددی در شکل‌دادن به جایگاه کشورها وجود دارد که بیشتر آنها ماهیتی غیرایستا دارند. از این رو به‌طور قطع نمی‌توان گفت که کدام کشور در حال صعود است و کدام بازیگر سیر نزولی دارد.^۱

هدف این مقاله، بررسی این موضوع است که سازوکارهای ج.ا. ایران، در قالب قدرت نرم، برای تحقق وحدت اسلامی را با توجه به وضعیت ویژه روابط ایران و عربستان دنبال کند. در راستای تبیین هدف فوق، مطالب زیر مورد بررسی قرار گرفته است:

۱. گنگره حج و روابط ایران و عربستان، قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی

روابط ایران و عربستان، در طول بیش از هشتادساله اخیر، فرازونشیب‌های گوناگون داشته است، که در فرایند هم‌گرایی و واگرایی قابل تحلیل است. به نظر می‌رسد روابط

۱. ستون‌های سه‌گانه روابط بین‌الملل و عملکرد اخلاق، سایت حسین دهشپار، ۷۸/۱۱/۱۳.

سیاسی دو کشور از سال ۱۳۰۳ ه. ش / ۱۹۲۴م شروع شد که با دوران سلطنت پهلوی اول و افتتاح سفارت ایران در عربستان مصادف است. اسناد موجود در وزارت خارجه ایران، از چگونگی روابط بین دو دولت در سال های ۱۹۲۰-۱۹۲۴ اطلاعی نمی دهد. نخستین اسناد به سال ۱۳۰۳ ه. ش / ۱۹۲۴م بازمی گردد که منازعه خاندان سعود و خاندان هاشمی، بر سر تصرف شهر طائف آغاز شده بود.^۱

روابط دو کشور در دوره پهلوی ها متأثر از عوامل گوناگون بود؛ از میان آنها می توان به اختلافات مذهبی شیعی - وهابی، رابطه ایران و اسرائیل، قیمت گذاری نفت و سیاست های نفتی، پان عربیسم و مسائل و مشکلات حج اشاره کرد. موضوع حج و مشکلات حجاج ایرانی، مهم ترین مسئله ایران و سعودی، در سال های پس از ۱۳۲۰ بود. حتی پیش از اشغال ایران و برکناری رضاهشاه نیز موضوع حج در روابط ایران و عربستان، موضوعی محوری بود. ضمن اینکه ایران در سال های پس از ۱۳۱۸، نماینده عالی رتبه در عربستان داشت و مسئولیت امور اتباع ایران و حجاج در عربستان، به عهده دولت مصر بود.^۲

علاوه بر مسئله اختلافات مذهبی، موضوع حاجیان ایران و شیوه رفتار مأموران سعودی با آنها در مکه، از اختلافات دیرپای دو کشور بود. موضوع امنیت حاجیان ایرانی و بدرفتاری با آنها و... سبب می شد نیروهای مذهبی و علمای شیعه، برای از میان برداشتن مشکلات، دولت ایران را تحت فشار قرار دهند. این موضوع در سال های نخستین دوره رضاشاه روی داد.^۳ اما با گسترش روابط ایران و سعودی از دهه ۱۹۵۰م به بعد، به مسئله فرعی در روابط دو کشور تبدیل شد. در مجموع، موضوع حج در

۱. روابط ایران و عربستان در سده بیستم، حمید احمدی، ۱۳۸۶، ص ۴۸.

۲. همان، ص ۷۹.

روابط ایران و عربستان پیش از انقلاب اسلامی، به صورت یک عمل عبادی و دینی بود و مناسک حج، ابعاد سیاسی - اجتماعی اثرگذار بر مسائل جهان اسلام نداشت.

روابط ایران و عربستان نیز با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، دچار فراز و فرود فراوان شد. علل تغییرات این دوره، رابطه مستقیم با تحولات داخلی هر دو کشور دارد. در اولین نگاه، به نظر می‌رسد که اصول سیاست خارجی هر دو کشور، می‌تواند مبنای بررسی تحولات و تفاوت دیدگاه‌ها باشد. با تصویب قانون اساسی ج.ا.ایران توسط خبرگان ملت، اهداف و اصول سیاست خارجی ج.ا.ایران^۱، شامل تلاش برای برقراری حکومت جهانی اسلام، نفی سلطه‌پذیری و سلطه‌جویی، حمایت از مستضعفان و نهضت‌های آزادی‌بخش و تبلیغ اسلام و دعوت به آن، به ویژه مذهب تشیع بود. از جمله آموزهای مهم اسلام بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، اهتمام برای تشکیل امت واحد اسلامی بود، که علاوه بر تأکیدات امام خمینی علیه السلام در بیانات آیت الله خامنه‌ای نیز مطرح بود؛ چنان‌که به مناسبت حج سال ۱۳۷۰ فرمودند: «تشکیل امت واحده، همان آرزوی بزرگ امت، و همان است که در سایه نیل به کمالات فردی و جمعی مسلمین میسر می‌شود».^۲

فلسفه و رویکرد به حج بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، در مقایسه با قبل از انقلاب، کاملاً دگرگون شد. امام خمینی علیه السلام به عنوان معمار انقلاب اسلامی و احیاگر حج ابراهیمی، برداشتن گام‌های عملی در رابطه با ماهیت پویا و زنده حج را مطرح کرد. حج به زعم ایشان، عبادتی دسته‌جمعی و سفر زیارتی صرف نیست. جامعه اسلامی باید در مقابل نظام سلطه، ید واحد باشند. مسلمانان از فرورفتن در احکام و سیاست‌های اجتماعی آن نترسند. به گفته امام خمینی علیه السلام:

۱. ر.ک: قانون اساسی ج.ا.ایران، اصول ۱۵۱ - ۱۵۴.

۲. واگرایی و هم‌گرایی در روابط ایران و عربستان، بهرام اخوان کاظمی، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال ۷، ش ۲.

همه مسلمانان باید در تجدید حیات حج و قرآن کریم و بازگرداندن این دو به صحنه‌های زندگی‌شان کوشش کنند، و محققان متعهد و اسلامی، با ارائه تفسیرهای صحیح و واقعی از فلسفه حج، همه تافته‌ها و یافته‌های خرافاتی علمای درباری را به دریا بریزند.^۱

بدین ترتیب، از اولین سال‌های پیروزی انقلاب اسلامی، به حج به‌منظور تحقق اهداف برون‌مرزی انقلاب اسلامی توجه می‌شود. بنیانگذار انقلاب اسلامی از همان ابتدای انقلاب، هر سال برای حجاج بیت‌الله الحرام پیام ارسال می‌کرد و خواستار انجام مراسم حج با محتوای واقعی آن می‌شد. این امر در واقع، به منزله احیای حج به سنت ابراهیمی و نبوی بود؛ زیرا با طواف بر گرد خانه خدا و خدامحوری، همه قدرت‌های سلطه‌گر و جبار، نفی و طرد می‌شوند. شعارها و راه‌پیمایی ده‌ها هزار حاجی ایرانی، خاطره راه‌پیمایی عظیم انقلاب را که نقش اساسی در سقوط رژیم شاه داشت، زنده می‌کرد و حداقل کاربردش، تداوم شور انقلابی در روح و جان حجاج ایرانی بود. اما شعارهای واحد و تجمع حجاج و وحدت و شکوه راه‌پیمایی برائت از مشرکان، می‌توانست در مقابل چشم هزاران حاجی از سراسر جهان، به کانون جوشانی برای تأثیر انقلاب اسلامی مبدل گردد. اقبال زوار کشورهای مختلف از این مراسم و توسعه و ترویج تدریجی آن، مؤید مدعای فوق است.^۲

یکی از موارد گستاخی رژیم آل سعود در برگزاری مراسم برائت حج، مربوط به سال ۶۶ شمسی است. رژیم آل سعود در نهم مرداد سال ۱۳۶۶ در مراسم برائت از مشرکین در مکه، ۴۰۲ تن از حجاج، از جمله ۲۷۵ ایرانی را کشتند.^۳ در این مقطع، تنش میان ایران و

۱. فلسفه حج و علم مدیریت، علی نقی امیری، فصلنامه فلسفه دین، سال ششم، ۱۳۸۸، ص ۱۶۷.

۲. انقلاب اسلامی و قرائت نوین از حج، محمد حقی، ۹۱/۱۱/۱۸.

۳. طلوعه آشتی اعراب با ایران، روح‌الله رمضانی، ۱۳۷۷، ص ۴۷.

عربستان افزایش یافت و امام خمینی علیه السلام عربستان را مظهر اسلام امریکایی و اسلام درباری معرفی کرد. در پی این امر، حملات تبلیغاتی ایران متوجه سفارت عربستان شد و در نهایت، روابط دیپلماتیک دو کشور در اریبهشت سال ۱۳۶۷ قطع شد. برخی از مهم ترین علل رویارویی و تیرگی روابط دو کشور شامل موارد ذیل بود:

الف) طراحی توطئه نفتی در اوپک (آذرماه ۶۴). این طرح به «دفاع از سهمیه اوپک در بازار جهانی، حتی به قیمت کاهش بهای نفت» موسوم شد. با تصویب و اجرای این طرح توسط آل سعود و بقیه شیخ نشین ها، قیمت نفت از پایین ترین سطح تقریبی سی دلار در هر بشکه به حدود ده دلار در هر بشکه کاهش یافت.^۱ هدف اصلی توطئه نفتی این بود که با قطع درآمدهای نفتی و بمباران پایانه های ایران توسط عراق، به همراه افزایش مشکلات داخلی و تضعیف تدارکات در مناطق عملیاتی، ایران به پای میز مذاکرات صلح کشیده شود.^۲

ب) اعلام طرح هشت ماده ای فهد و انتقاد صریح و گسترده و راه پیمایی مردم ایران در مخالفت با این طرح که سرانجام به شکست کنفرانس فاس در مکه انجامید و موجب تیره تر شدن روابط ایران و عربستان گشت.

ج) موضوع کمک های مالی و تسلیحاتی عربستان به رژیم صدام در طول جنگ تحمیلی از دلایل اصلی تیرگی روابط دو کشور بود. عربستان در ابتدا اعلام بی طرفی نمود؛ ولی در عمل، از اعطای کمک مادی و معنوی به رژیم عراق دریغ نورزید. این کشور، مهم ترین منبع تأمین مالی خرید های تسلیحاتی رژیم عراق شد و حتی می توان گفت که مقامات عربستان، به علت نگرانی از گسترش انقلاب اسلامی در منطقه خاورمیانه، مشوق رژیم عراق در جنگ تحمیلی علیه ایران بودند. عربستان علاوه بر

۱. مبانی رفتاری شورای همکاری خلیج فارس در قبال ج. ا. ایران، بهمن نعیمی ارفع، ۱۳۷۰، ص ۴.

۲. واگرای ها و هم گرای ها در روابط ایران و عربستان، بهران اخوان کاظمی، ص ۳۲.

کمک‌های مالی، تعدادی از بنادر و فرودگاه‌های خود را برای حمل و نقل کالا در اختیار عراق قرار داد. همچنین آواکس‌های مستقر در عربستان، اطلاعات نظامی جمع‌آوری شده را در اختیار رژیم عراق می‌گذاشت. کمک‌های مالی عربستان و کویت به عراق در طول جنگ، بالغ بر چهل میلیارد دلار شد. علاوه بر این، از مجموع کمک‌های مالی و جنسی هفتاد میلیارد دلاری کشورهای حوزه خلیج فارس، سی میلیارد دلار آن را عربستان پرداخت.

بعد از رحلت امام خمینی علیه السلام، مقام معظم رهبری نیز در ارتباط با برنامه، اهداف و استراتژی حج، رهنمودهای ارزنده‌ای مطرح کردند. مقام معظم رهبری با تکیه بر ظرفیت‌های معنوی حج و مسئله برائت از قدرت‌های سلطه‌طلب و حج به عنوان تحول درونی در یکایک مسلمانان، مسئله انسجام اسلامی و خشی نمودن تهدیدات دشمن را در راستای جنگ نرم فرهنگی دشمنان اسلام مطرح نموده‌اند.^۱

با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و طرح الگوی توسعه سیاسی با سه شاخص^۲ کلان از جانب امام خمینی در نظام مردم‌سالار دینی، ظرفیت‌های گوناگونی در رابطه با کنگره حج به وجود آمد، که بیانگر قدرت الهام‌بخشی و قدرت نرم ج. ا. ایران است.

۲. زمینه‌های وحدت در کنگره حج و ارتقای روابط ایران - عربستان

اهمیت ج. ا. ایران در موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک و توانمندی بالقوه و بالفعل آن، نقش حیاتی در منطقه خاورمیانه دارد. عربستان سعودی نیز به عنوان کنشگر مهم منطقه، اهمیت ویژه‌ای در جهان اسلام داشته، و وجود حرمین شریفین، به آن کشور اعتبار

۱. تهاجم فرهنگی و جنگ نرم، صص ۶۶ و ۶۷.

۲. الف) مشارکت مردم به منزله حق و تکلیف، به مثابه پایه دموکراسی دینی؛ ب) اسلام عقلانی - اجتهادی به منزله محتوای دموکراسی؛ ج) اخلاق، معنویت، و جهت‌گیری به سوی سعادت، به منزله بستر دموکراسی دینی (الگوی توسعه سیاسی در اندیشه امام خمینی علیه السلام، مسعود معینی پور، ۱۳۹۱، ص ۲۱۵).

خاصی بخشیده است. همچنین وجود منابع نفت و گاز و توانمندی این کشور در استخراج آنها، عامل دیگری در اهمیت عربستان است. عضویت هر دو کشور در سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک) و سازمان همکاری اسلامی، موجب شده است که هر دو کشور به رغم برخی تنش‌ها در جهت همکاری حرکت کنند. همچنین لزوم تأمین امنیت خلیج فارس که از مراکز مهم عبور و مرور کشتی‌های نفت‌کش است، بر اهمیت این همکاری افزوده است. تفاوت روابط آنها با قدرت‌های بزرگ، به ویژه با آمریکا در طول سه دهه و توانمندی دو کشور در اثرگذاری بر تحولات منطقه خلیج فارس، موجب شده است تا نوع روابط دو کشور، عامل مهمی در تنظیم تحولات منطقه و جهانی باشد.

عربستان در منطقه ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک خلیج فارس و دریای سرخ، با دارا بودن ذخایر عظیم نفت جهان، همواره زیر سلطه بیگانگان و قدرت‌های بین‌المللی بوده است. موقعیت ژئوپلیتیک عربستان موجب شده است که این کشور جایگاهی خاص در استراتژی قدرت‌های فرامنطقه‌ای داشته باشد. دین اسلام، بیشترین تأثیر و نفوذ را بین مردم عربستان دارد و دو شهر مقدس مکه و مدینه، این کشور را در کانون توجهات مسلمانان قرار داده است. بیشتر جمعیت این کشور، سنی مذهب و تابع مسلک وهابیت اند و شیعیان، حدود چهار درصد جمعیت عربستان را تشکیل می‌دهند. گفتنی است شیعیان عربستان، تحت تبعیضات اجتماعی و حقوق شهروندی قرار دارند.^۱

کنگره حج، به عنوان نماد بسیار مهم وحدت اسلامی، همواره تعیین‌کننده تحولات جهان اسلام بوده است. یکی از سؤالات مهم در بحث وحدت جهان اسلام، این است که چرا رهبران واقعی مسلمین جهان، نگران وحدت جهان اسلام هستند؟ در پاسخ به این سؤال می‌بایست زمینه‌های وحدت را با کمی تأمل مورد تأکید قرار داد. مسئله را

۱. چالش‌های روابط ج.ا. ایران و عربستان در منطقه، پرویز نادری نسب، ۱۳۸۹، ص ۳۱۸.

می‌توان با این سؤال آغاز کرد که وحدت چیست؟ وحدت، یعنی یکپارچگی، هم‌نوایی و همسازی مردم در زمینه‌های فکری، عقیدتی، سیاسی. اگر این یگانگی بین مردم وجود داشته باشد، درهای رحمت الهی به روی مردم گشوده، دشمنان آنها مأیوس و سرشکسته، و دوستانشان شاد و امیدوار خواهند شد.

در زمینه وحدت جهان اسلام، صاحب‌نظران به نکات ارزنده‌ای اشاره نموده‌اند. از جمله آنان، کاشف‌الغطاست که اعلام می‌کند هیچ مسلمانی، چه شیعه و سنی، همدیگر را به سبب اعتقادات خویش خارج از اسلام نمی‌داند. اگر بعضی به دلایل مختلف، دیگران را هتک حرمت نموده‌اند، این امر مربوط به همه نیست و از نظر اسلام و شرع ناپسند است. همچنین استاد مطهری معتقد است که مخالفان اتحاد مسلمین، برای اینکه از وحدت اسلامی مفهومی غیرمنطقی و غیرعلمی بسازند، آن را به نام وحدت مذهبی توجیه می‌کنند تا در قدم اول با شکست مواجه گردد.^۱

امام خمینی علیه السلام مبدأ همه کمالات را معرفت الله و ترک هوای نفس می‌داند. همچنین ایشان مبدأ همه نقص‌ها را خودخواهی و حب نفس معرفی می‌کند. از منظر امام خمینی علیه السلام راه اصلاح، حق‌گرایی و ترک هوای نفس است، و ارکان و پایه‌های این راهبرد را دین، عقلانیت، اخلاق و سپس علم تشکیل می‌دهد بنابراین به‌میزانی که مسلمانان به این شاخصه‌ها نزدیک‌تر، باشند، جامعه‌ای قدرتمندتر و امتی منسجم‌تر و مستحکم‌تر خواهند داشت. در این الگو ریشه، علت و سرآغاز همه خوبی‌ها و کمالات، گریز از خود به خدا و ترجیح خواسته‌های خدا بر خواسته‌های خود است که لازمه‌اش دین‌داری و عقلانیت و علم است تا در تشخیص خواسته خداوند که همان تکلیف و وظیفه ماست، اشتباه نکنیم.^۲

۱. زمینه‌های وحدت، سید محمد علوی، ۱۳۶۲، ص ۱۷۴.

۲. ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری، مسعود معینی‌پور و رضا لک‌زایی، ۱۳۹۱، صص ۷۴ و ۷۵.

با توجه به زمینه‌های وحدت که اشاره شد، کنگره حج ظرفیت‌های بالایی در راستای وحدت جهان اسلام دارد که می‌تواند اتحاد و انسجام امت اسلامی را تحقق بخشد. در این میان، پیروزی انقلاب اسلامی در فرایند تحقق وحدت اسلامی، نقش اساسی داشت؛ زیرا با پیروزی مردم ایران و تقویت اسلام سیاسی، روند نابودی مفهوم استعماری خاورمیانه آغاز، و با حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ تشدید و تقویت شد، و با تحولات جاری بیداری اسلامی در منطقه، فضای مهم و درعین‌حال چالش‌برانگیزی را دامن زده است. پایان مفهوم قدیمی و استعماری خاورمیانه از این منظر، به معنای پایان عصر استعماری و نواستعماری غرب، پایان عصر آمریکا در منطقه و ظهور یک نظم جدید پسااستعماری، یک نظم پسا آمریکایی و یک نظم اسلامی است.^۱

گفتنی است، چگونگی فراز و فرود روابط در ابعاد مختلف، به تقویت عوامل مختلف از جمله بستر دیپلماسی عمومی حج و اقدامات متقابل قدرت نرم هر دو کشور بستگی دارد. در این میان لازم است رویکرد جمهوری اسلامی از منظر قدرت نرم در تقویت روابط دو کشور، مورد بررسی قرار گیرد.

۳. نقش دیپلماسی عمومی در حج و روابط ایران و عربستان

دیپلماسی عمومی به برنامه‌های تحت حمایت دولت اشاره دارد که هدف از آنها اطلاع‌رسانی یا تحت تأثیر قرار دادن افکار عمومی در کشورهای دیگر است. ابزار اصلی دیپلماسی عمومی، انتشار متن، تصاویر متحرک، مبادلات فرهنگی، رادیو و تلویزیون و اینترنت است.^۲ براساس تعریفی دیگر از چارلز کیگلی، دیپلماسی عمومی، به‌نوعی شکل جدیدی از تبلیغات است که به معنای گسترش نظام‌مند اطلاعات، به‌منظور

۱. ایران و انقلاب‌های ۲۰۱۱ خاورمیانه، امید محمد حاجی یوسفی، ۱۳۹۱، ص ۱۶۰.

2. Charles wolf and brian rosen .public diplomacy: how to thind about and improve it, 2004.

اثرگذاری بر افکار عمومی است. وی ابزارهای نفوذ یک کشور بر کشور دیگر را به دو دسته رسمی و غیررسمی تقسیم می‌کند. براین اساس دخالت آشکار نظامی، زیربخش نفوذ رسمی و کمک اقتصادی، کمک نظامی، دخالت پنهان اطلاعاتی، و در نهایت، نفوذ آشکار یا دیپلماسی عمومی، زیربخش نفوذ غیررسمی برشمرده می‌شود.^۱ جین بیگلر نیز دیپلماسی عمومی را نفوذ مؤثر می‌داند و صرف ارتباط برقرار کردن را هدف دیپلماسی عمومی قلمداد نمی‌کند. وی معتقد است در دیپلماسی عمومی، مهم آن است که چگونه بتوانیم از طریق جلب نظر مردم کشورهای دیگر، برای اعمال فشار بر دولت‌های خودشان، به منظور حمایت از اهداف دولت خود دست یابیم.^۲

به‌طور کلی دیپلماسی عمومی، شامل دو بعد دیپلماسی فرهنگی و دیپلماسی رسانه ای (دیجیتال) است که این دو به همراه ابزارها و شاخصه‌های خود، روی هم کلیت دیپلماسی عمومی را شکل می‌دهند. دیپلماسی عمومی، از طریق اقداماتی مانند انتشار کتاب و تشکیل کتابخانه‌ها، پخش رادیو و تلویزیون بین‌المللی، برنامه‌های مبادلات آموزشی و فرهنگی، آموزش زبان، نمایشگاه‌ها و جشنواره‌های هنری و اعزام هنرمندان نمایشی و اجرایی به خارج از کشور، ایجاد پایگاه‌ها و سایت‌های اینترنتی، مجلات الکترونیکی، برنامه‌های سخنرانی و سی‌دی، برگزاری سمینارها و جلسات با تجار خارجی و چهره‌های شاخص دانشگاهی، تولید فیلم، تئاتر، مبادله استاد و دانشجو، خبرنگاران اعزامی و... صورت می‌گیرد. در فرهنگ واژگان روابط بین‌الملل وزارت خارجه آمریکا در سال ۱۹۸۵م نیز در تعریف دیپلماسی عمومی، از ابزار اصلی آن به انتشار متن، تصاویر متحرک، مبادلات فرهنگی، رادیو، تلویزیون و اینترنت اشاره شده است.

۱. ر.ک: فرهنگ، ارتباطات و سیاست خارجی، ارائه مدلی برای دیپلماسی، حسام‌الدین آشنا، ۱۳۸۳.

۲. همان.

با توجه به مطالب فوق در رابطه با دیپلماسی عمومی، به نظر می‌رسد که از منظر دیپلماسی عمومی، دو کارویژه اساسی در رابطه با مناسک حج مطرح است که ج. ا. ایران از این دو کارویژه، می‌تواند در راستای هم‌افزایی قدرت مسلمانان در حج و در روابط با عربستان استفاده نماید. این دو کار ویژه عبارت‌اند از:

الف) آگاهی‌رسانی و روشنگری

دنیای امروز عصر اطلاعات است. آگاهی‌رسانی و روشنگری از مصادیق اطلاعات است. در اوضاع کنونی که قدرت به صورت شبکه‌ای بروز و ظهور می‌یابد، آگاهی‌رسانی نیز باید در قالب قدرت شبکه‌ای و به صورت مجازی و غیرمجازی عرضه شود تا مخاطبان را جذب کند. حج، بزرگ‌ترین تجمع مسلمانان است که نیروی انسانی بسیاری در اختیار جهان اسلام قرار داده است. پیامبر اسلام ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام از حج به منظور انتقال معارف دین، اطلاع‌رسانی مسلمانان و آشنا کردن آنان با پیام‌های دینی بهره می‌بردند. امام خمینی علیه‌السلام از مناسک حج، تفسیر سیاسی داشتند که مردم مسلمان جهان را در مبارزه با شیاطین، بت‌ها و طاغوت‌های زمان همراهی کند و در مقابل قدرت‌های سلطه‌گر، همبستگی آنان را نشان دهند.^۱

برائت از مشرکان، اولین گام در مسیر آگاهی‌بخشی و مبارزه با قدرت‌های سلطه‌گر است. دیدگاه امام خمینی علیه‌السلام درباره برائت از مشرکان، همان روح بیداری اسلامی است که مسلمانان برای به غفلت کشیدن جوامع اسلامی اعتراض کنند. برائت از مشرکان، این پیام را دارد که مسلمانان باید با وجود همه اختلافات، بر محور توحید و کعبه متحد شوند و کافران را دشمن مشترک قلمداد کنند؛ یعنی علاوه بر اینکه قبله، پیامبر و کتاب همه مسلمانان یکی است، دشمن آنها نیز یکی است.

۱. ظرفیت‌های حج در تحقق بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمدی و هادی فلاح‌زاده، ص ۸۸

بنابراین برای آگاهی‌رسانی در حج، استفاده از ابزارهای گوناگون دیپلماسی عمومی از جمله تسلط به زبان عربی و فرهنگ کشورهای حجاج، برای تبادل نظر و آگاهی‌بخشی، بسیار ضروری است.

ب) تقویت اتحاد و همبستگی مسلمانان

اتحاد جهان اسلام منوط به بیداری مسلمانان است، و بیداری اسلامی، یک حرکت فراگیر سیاسی و اجتماعی است که بدون پشتیبانی و حمایت همه‌جانبه ملت‌های مسلمان به نتیجه عملی نمی‌رسد. در این میان، کنگره حج برای جهان اسلام فرصت بی‌نظیری است. این کنگره از دو نظر همبستگی مسلمانان را در راستای وحدت و بیداری اسلامی تقویت می‌کند: یکی از بعد تقویت هویت تمدنی است که هم شرط ایجاد تمدن است و هم شرط بقای آن. درک هویت تمدنی به فرد امکان می‌دهد که در سرزمینی زندگی کند که ریشه فرهنگی آن تا اعماق تاریخ کشیده شده است و فقدان هویت تمدنی، موجب اثرپذیری منفعلانه از تمدن‌های موجود می‌شود. مسئله دوم، رنگ‌باختن ملیت‌ها در مراسم کنگره حج است. پراکندگی جغرافیایی و فرهنگی جهان اسلامی، مانعی در فرایند هویت‌یابی مشترک و همبستگی جهان اسلام است. زمانی که ملی‌گرایی، سرلوحه ایدئولوژی نهضت‌ها قرار می‌گیرد، مانعی در فرایند وحدت جهان اسلام ایجاد می‌کند. زمانی که اسلام، مبنای حرکت‌های سیاسی و اجتماعی قرار گیرد، بیداری اسلامی در مسیر پویایی قرار می‌گیرد و قدرت‌های استعماری را به چالش می‌کشد.^۱

یکی از مسائل مهم وحدت اسلامی، موضوع سطح تحلیل وحدت است که در مقیاس جهان اسلام، منطقه و روابط دوجانبه ایران و عربستان، می‌تواند کارگشا باشد. سطح تحلیل، به شناخت انسان‌ها و جوامع از همدیگر کمک می‌کند. برای

۱. ظرفیت‌های حج در تحقق بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی، محسن محمد و هادی فلاح‌زاده، صص ۹۲ - ۹۳.

سیاست‌مداران و تحلیل‌گران، به‌کارگیری سطوح تحلیل، به افزایش شناخت موضوع و بررسی ابعاد آن، و همچنین سیاست‌گذاری بهینه کمک می‌کند. براین اساس، وحدت اسلامی را می‌توان از چهار نظر بررسی کرد:

یک- سطح جهانی یا وحدت بشریت که آیه سیزده سوره حجرات به این امر اشاره دارد؛

دو- وحدت صاحبان ادیان الهی یا وحدت اهل کتاب؛ در این مورد نیز آیه ۸۷ سوره آل عمران به این نوع وحدت اشاره دارد؛

سه - وحدت در سطح دارالاسلام یا وحدت مسلمانان؛

چهار- وحدت در سطح کشور و ملت که به نظام سیاسی و انسجام اجتماعی دولت‌های مسلمان اختصاص دارد.^۱

به نظر می‌رسد که دستیابی هر یک از سطوح وحدت، نیازمند نقشه راه و استراتژی مناسب باشد. وحدت نوع سوم، مورد بحث این مقاله است و به طور طبیعی، با موضوع مناسب حج ارتباط مستقیم پیدا می‌کند. برای رسیدن به این وحدت، تلاش دولت‌های مسلمان و سازمان‌های اسلامی، از قبیل سازمان همکاری اسلامی، لازم است.

چنانچه همه نهادهای تصمیم‌گیر در ج.ا. ایران در ارتباط با مسئله حج، به دو کارویژه مهم حج توجه لازم داشته باشند، با شیوه‌های صحیح اطلاع‌رسانی، می‌توانند زمینه‌های تقویت همبستگی اسلامی را در دوره حج تحقق بخشیده، از این همبستگی، در روابط ایران و عربستان استفاده کنند. چگونگی استفاده از شیوه‌های قابل قبول و عقلایی اطلاع‌رسانی، منوط به شناخت نقاط قوت و ضعف ساختار اجتماعی و سیاسی

۱. «ویژگی همبستگی و وحدت اسلامی در اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام، محمد حسن جمشیدی و ابراهیم ایران نژاد،

جامعه عربستان است. بدون درک و شناخت عمیق لایه‌های اجتماعی و چگونگی نحوه فعالیت و هابیت در عربستان و منطقه، امکان اثرگذاری و تغییر رفتار مسلمانان داخل و خارج از عربستان، امکان‌پذیر نیست.

۴. چگونگی اثرگذاری حج در بهبود روابط ایران - عربستان

در روابط ایران و عربستان، چهار عامل وجود دارند که در بستر تحولات روابط دو کشور، به صورت تعارضی، مناسبات دو کشور و مسائل منطقه خاورمیانه را تحت تأثیر قرار می‌دهند که عبارت‌اند از:

(الف) ماهیت ایدئولوژیکی و فرهنگی دو کشور؛

(ب) ماهیت ساختاری دو نظام؛

(ج) رقابت‌های منطقه‌ای؛

(د) ژئوپلیتیک نفت و گاز خلیج فارس.

موضوع مناسب حج و چگونگی اثرگذاری آن، به ماهیت ایدئولوژیکی و فرهنگی دو کشور و نحوه تبلیغ و انتشار مسائل جهان اسلام، از طرف ایران و عربستان، برمی‌گردد؛ اگرچه عوامل یادشده هم تحت تأثیر عوامل فرهنگی و ایدئولوژیکی قرار می‌گیرند. یکی از چالش‌های فرهنگی و ایدئولوژیکی در قالب روابط دو کشور، خطرات فعالیت‌ها و رفتارهای افراط‌گرایی مذهبی است که گاهی در قالب رفتارهای سلف‌گرایی نمود پیدا می‌کند. این نوع رفتارها را عربستان سعودی در مناطقی از جهان اسلام دامن می‌زند که در عراق، در دوران پس‌اصدام، و در پاکستان؛ حمایت از جریان‌های تروریستی و فرقه‌گرایانه، و در مناطق سیستان و بلوچستان ایران، ادامه داشته است.

یکی از دلایل اوضاع کنونی عربستان و رفتارهای افراط‌گونه این دولت، این است که این کشور، در سیاست خارجی آمریکا، به‌عنوان کنشگر منطقه‌ای، جایگاه استراتژیک

پیدا کرده است. آمریکا از سال ۱۹۹۱ م به شریک و متحد امنیتی عربستان، در گسترش افراط‌گرایی و محافظه‌کاری در خاورمیانه تبدیل شده است. سه هدف کلیدی عربستان، دربرگیرنده ارتقای ارزش‌های وهابی در جهان، تضمین ثبات در منطقه و نهادینه‌کردن فرهنگ اطاعت در کشور است.^۱ این وضعیت بیانگر این است که در چالش‌های فرهنگی و ایدئولوژیک ایران و عربستان، زمانی ج.ا. ایران به موقعیت برتر دست می‌یابد که مسئله بیداری اسلامی، ساختار حکومتی پیشامدرن و بافت قبیله‌ای و لایه‌های اجتماعی سعودی‌ها را به چالش غیر قابل برگشت برساند.

در راستای روابط دو کشور در رقابت منطقه‌ای، گفته می‌شود که امروزه شاه‌کلید تعامل با کشورهای عربی خاورمیانه، در ریاض است. در چند سال اخیر، سعودی و مصر، محور موسوم به اعتدال را در خاورمیانه رهبری کردند؛ محوری که بعد از اشغال عراق بسیار فعال بوده است. عربستان سعودی توانسته از طریق فعالیت‌هایی چون توسعه حرمین شریفین، کمک‌های اقتصادی و مالی گسترده به کشورهای اسلامی و کمک به اقلیت‌های مسلمان، اعتباری در بین مسلمانان جهان کسب کند. در واقع، این مسئله از اهداف دیپلماسی سعودی بوده است و این کشور، همچنان برای ارتقای جایگاه اسلامی خود فعالیت می‌کند.^۲

ج.ا. ایران هم در رقابت با اقدامات سعودی‌ها، برای نفوذ در جهان اسلام، باید با استفاده از قدرت نرم و الهام‌بخشی، مسئله دیپلماسی وحدت اسلامی را در موقعیت کنونی جهان اسلام دنبال کند. دیپلماسی وحدت اسلامی، در صورت وقوع و موفقیت، فضایی را در جهان اسلام ایجاد می‌کند که منابع و منافع، دو کلیدواژه آن را تشکیل می‌دهند. به عبارت دیگر دیپلماسی وحدت اسلامی، فرایندی است از تعامل، تبادل و

۱. ر.ک: عربستان کنشگر منطقه‌ای در بستر روابط ویژه، حسن دهشیار، ش. ۳، ۱۳۹۲.

۲. از هژمونی نفتی تا رهبری منطقه‌ای، حسن صادقی و حسن احمدیان، ۱۳۸۹، ص ۱۵۶.

تفاهم همه‌جانبه و مستمر میان مسلمانان که فرصت می‌دهد تا پیروان مذاهب مختلف، افق‌های ذهنی خود را نسبت به واقعیت‌ها و امکانات طرف مقابل وسعت بخشند و از بیرون حصارها و تنگناهای رنگارنگ کنونی، به تصحیح برداشت‌ها، تکمیل ظرفیت‌ها، تحکیم زیرساخت‌های اجتماعی، توزیع و تعمیم منافع و نهایتاً تشکیل امت واحده اسلامی همت گمارند.

در تخصیص منابع به منافع، وحدت اسلامی به‌رغم آنکه مشترک است و کانونی‌ترین و اساسی‌ترین دایره‌ای است که می‌تواند مشترکات جهان اسلام را در درون خود شکل دهد، امروزه مورد وجه‌المصالحه قرار گرفته است. در اوضاع کنونی جهان اسلام و خصومت‌های تحمیل‌شده آن، مقوله وحدت به‌بوت‌ها فراموشی سپرده شده و فعالیت‌های ضد آن شدت پیدا کرده است و زمینه‌سازی‌های فراوانی برای نقطه مقابل آن، یعنی تفرقه کور، طایفه‌گری، تکفیر و به‌جان‌هم‌افتادن، انجام شده است که سهم سعودی‌ها در این میان، بسیار بالاست.

آنچه مسلم است، وحدت اسلامی فرایند فراگیری است که تحقق آن، منوط به تلاش‌های مشترک است. باید کوشید فرایندی برای وحدت اسلامی شکل بگیرد که همه یا اکثریتی از جهان اسلام، در آن به یک‌اندازه و با رغبت نقش داشته باشند و همه ملت‌های مسلمان، دودشادوش هم این وحدت را ایجاد کنند. امروز نه فقط روز ملت‌ها، که روز اندیشه‌هاست؛ یعنی ملت‌ها با اندیشه‌ها به میدان می‌آیند و سخن می‌گویند و تا چیزی را باور نکنند، پیرو آن نمی‌شوند و به چیزی که باور داشته باشند، پایبند خواهند بود. در چنین اوضاعی، بهترین راه این است که در گام نخست، برای به سامان آوردن امکانات موجود، خیزشی فراگیر از نخبه‌ها، علما و دانشگاهیان دنیای اسلام شکل گیرد و برنامه‌ریزی مشترک، براساس اصول و مبانی مشترک قرآنی و اسلامی را دنبال کنند تا فعالیت‌های

مشترک دشمنان جهان اسلام خنثا شود. به تعبیر مقام معظم رهبری، صهیونیست‌ها تلاش بسیاری را شروع کرده‌اند تا مناسبات جامعه اسلامی، نه تنها برپایه وحدت شکل نگیرد، بلکه برپایه کفر و تکفیر و یک نزاع مداوم و جنگ بی‌امان، شکل بگیرد.

چنانچه برنامه‌های مشترک کشورهای اسلامی به نتایج مطلوب نرسد، پیامدهای آن در روابط دوجانبه ایران و عربستان نمایان می‌شود. بدین ترتیب می‌توان مؤلفه‌های همکاری و تعارض منافع ایران و عربستان را در متغیرهای ماهیت ایدئولوژیک و فرهنگی، ماهیت ساختاری حکومت‌های دو دولت، رقابت‌های منطقه‌ای، و ژئوپلیتیک حوزه نفت و خلیج فارس جمع‌بندی کرد. رقابت دو کشور در خلیج فارس، خاورمیانه، جهان عرب و اسلام و همچنین در صحنه بین‌المللی، گویای توانایی اندک آنها در گسترش همکاری هاست؛ به‌جز در اهداف عامی که تمام کشورهای جهان در آنها اشتراک نظر دارند. تجارت بین دو کشور، همواره درصد ناچیزی از مجموع تجارت خارجی آنها را تشکیل داده است. همکاری‌های امنیتی، به صورت مقطعی و آن‌هم با اعمال نفوذ آمریکا صورت پذیرفته است. همکاری‌های سیاسی از آن‌هم کمتر بوده است؛ چنان‌که دو کشور در صحنه‌های سیاسی و دیپلماتیک، به‌صورت دو رقیب، در دو جبهه مقابل هم قرار می‌گیرند.

۵. جمع‌بندی

بی‌شک کنگره حج، فرصت‌هایی طلایی برای مسلمانان و ج.ا. ایران ایجاد کرده است. استفاده از ابزارهای قدرت نرم و دیپلماسی عمومی با تأکید بر وحدت عملی و آگاهی‌بخشی توسط عموم مسلمانان، مهم‌ترین سازوکاری است که می‌تواند رسالت جهانی انقلاب اسلامی را برای تحقق امت واحده اسلامی میسور کند. امروز که ملت‌های مسلمان، به‌فضل بیداری اسلامی به میدان آمده‌اند و ظرفیت‌های قابل توجهی برای شکوفایی استعدادهای خود دارند، می‌توانند در فضای جهانی با صدای رسا مطالبات خود

را بیان کنند. در این روند، مردم عربستان هم با توجه به چالش‌هایی که رژیم سعودی با آن درگیر است، آینده این کشور را در راستای منافع سایر ملت‌های مسلمان قرار خواهند داد و جهان اسلام، شاهد وحدت اسلامی خواهد بود.

به نظر می‌رسد که در سطح کلان تصمیم‌گیری در نظام ج.ا. ایران، مدیران حوزه روابط و سیاست خارجی، به‌ویژه سازمان حج و زیارت که متولی سیاست‌گذاری و اجرای برنامه حج است، می‌باید با شناخت از وضعیت موجود در جهان اسلام، اجماع نظر نخبگان جهان اسلام درباره وضعیت مطلوب جهان اسلام و شناخت قواعد سیاست بین‌الملل در سطح جهان اسلام، اعتقاد و التزام به عمل را نزد سیاست‌گذاران جهان اسلام، به‌ویژه سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران کشور عربستان ایجاد کنند. در این میان، استفاده از دیپلماسی عمومی، به‌عنوان ابزار قدرت نرم برای گسترش روابط با دولت عربستان، بسیار کارساز است. استفاده از هم‌گرایی و پیوندهای فرهنگی — مذهبی و قومی با کشورهای عرب‌زبان خلیج فارس، تقویت نمایندگی‌های سیاسی و کنسولی با کشورهای حوزه خلیج فارس، تشکیل انجمن‌های دوستی و برگزاری هفته‌های فرهنگی در جهت شناساندن ظرفیت‌های فرهنگی، برنامه‌های تبادل استاد و دانشجو و همکاری‌های علمی، پذیرش توریست و ایجاد و تقویت مؤسسات ایران‌شناسی، از جمله راهکارهای دستیابی به قدرت نرم ج.ا. ایران برای گسترش فضای دیپلماسی عمومی با عربستان و سایر کشورهای حاشیه خلیج فارس است.

در مورد آینده روابط ایران و اعراب، به‌ویژه روابط ایران و عربستان، چند سناریو قابل طرح است. مطابق سناریوی اول، گفته می‌شود در صورتی امید به بهبود روابط با عربستان می‌رود که در رابطه ایران با آمریکا تحول به وجود آید. این امر موکول به آینده روابط ایران و آمریکاست. در سناریوی دوم بر این امر تأکید می‌شود که مناسبات

ایران و اعراب، از جمله روابط با عربستان، زمانی بهبود می‌یابد که ایران به یک قدرت بلامنازع با همه ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی تبدیل شود. آنچه مسلم است و واقعیت محیط خاورمیانه نشان می‌دهد، ج. ا. ایران به دنبال سلطه بلامنازع در منطقه نیست. این امر، به‌ویژه در بعد نظامی، مسابقه تسلیحاتی را در منطقه دامن می‌زند و فضای منطقه را ناامن‌تر می‌کند.

سناریوی سوم با توجه به سابقه تاریخی روابط ایران و اعراب و تصور دو طرف از یکدیگر، برقراری روابط پایدار دور از ذهن است و باید به روابط موجود بسنده کرد. این طرز تلقی، اگرچه امروزه از مفروضات قابل توجهی برخوردار است، تلاش برای زدودن آثار منفی روابط گذشته با پیش‌گرفتن سیاست اعتمادسازی متقابل و به‌کارگیری سازوکارهای دیپلماسی عمومی، که در دولت‌های نهم و دهم بیشترین توجه به آنها شده است، می‌تواند به توازن در روابط با اعراب و همچنین روابط متقابل ایران و عربستان رسید.

منابع

۱. ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری، مسعود معینی پور و رضا لک زایی، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال نهم، بهار ۱۳۹۱.
۲. از هژمونی نفتی تا رهبری منطقه‌ای، حسن صادقی و حسن احمدیان، فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی، عربستان؛ سال دوم، شماره ۷، ۱۳۸۹.
۳. اندیشه‌های راهبردی (۲)، تهاجم فرهنگی و جنگ نرم، رهنمودها و دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب اسلامی در موضوع تهاجم فرهنگی و جنگ نرم، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۴. انقلاب اسلامی و قرائت نوین از حج، محمد حقی، دسترسی در ۹۲/۵/۵ در سایت، http://haghi59.com/post_68.aspx
۵. ایران و انقلاب‌های ۲۰۱۱ خاورمیانه، برداشت‌ها و اقدامات، امیر محمد حاجی یوسفی، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال نهم، بهار ۱۳۹۱.
۶. چالش‌های روابط ج.ا. ایران و عربستان در منطقه، پرویز نادری نسب، فصلنامه سیاست، دوره ۲۰، شماره ۱، بهار ۱۳۸۹.
۷. روابط ایران و عربستان در سده بیستم (دوره پهلوی)، حمید احمدی، تهران، دفتر مطالعات سیاسی وزارت خارجه، ۱۳۸۶.
۸. زمینه‌های وحدت، در کتاب وحدت (مجموعه مقالات)، سیدمحمد علوی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۲.
۹. ستون‌های سه‌گانه روابط بین‌الملل و عملکرد اخلاق، سایت حسین دهشیار، ۱۳۷۸.
۱۰. طلیعه آشتی اعراب با ایران: به‌سوی سیاست یکپارچه ایالات متحده در خاورمیانه، روح الله

- رمضانی، مترجم: علیرضا طیب، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره‌های ۱۳۱ - ۱۳۲، ۱۳۷۷.
۱۱. ظرفیت‌های حج در تحقق بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی علیه السلام، محسن محمدی، هادی فلاح‌زاده.
۱۲. عربستان، کنشگر منطقه‌ای در بستر روابط ویژه، حسین دهشیار، فصلنامه روابط خارجی، سال ۵، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۲.
۱۳. فرهنگ، ارتباطات و سیاست خارجی؛ ارائه مدلی برای دیپلماسی عمومی، حسام‌الدین آشنا، دانش سیاسی، شماره ۲۱، بهار ۱۳۸۳.
۱۴. فلسفه حج و علم مدیریت، علی نقی امیری، فصلنامه فلسفه دین، سال ششم، پاییز ۱۳۸۸.
۱۵. الگوی توسعه سیاسی در اندیشه امام خمینی، مسعود معینی‌پور، قم، دفتر نشر معارف. ۱۳۹۱.
۱۶. مبانی رفتاری شورای همکاری خلیج فارس در قبال ج.ا. ایران، بهمن نعیمی ارفع، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، ۱۳۷۰.
۱۷. واگرایی‌ها و همگرایی‌ها در روابط ایران و عربستان، بهرام اخوان کاظمی، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال ۷، ش ۲، تابستان ۱۳۷۹.
۱۸. ویژگی‌های همبستگی و وحدت اسلامی در اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام، محمد حسن جمشیدی و ابراهیم ایران نژاد، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال اول، ش ۲، بهار ۱۳۹۱.
19. Ekhtiari Amiri, Golipour, Hassa, Kusmus, Ku hasnita (2011). The Hajj and Iran's Foreign Policy Towards Saudi Arabia. Sage publication.
20. Wolf, Charles and Rosen, Brian. (2004) "Public Diplomacy: How to Think about and Improve It". The RAND. www.rand.org/pubs/Occasional_papers/2004/RAND_Op134.pdf (accessed August 15. 2007)